

Graaf en gouverneur

*Nederlands-Brazilië tijdens het bewind van
Johan Maurits van Nassau-Siegen, 1636-1644*

Erik Odegard

WALBURGERS

Omslagontwerp: Mijke Wondergem
Kaarten: Erik Odegard
Opmaak binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6249 882 2
E-ISBN 978 94 6249 883 9
NUR 691

© 2022 E. Odegard, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen
© 2022 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Inhoud

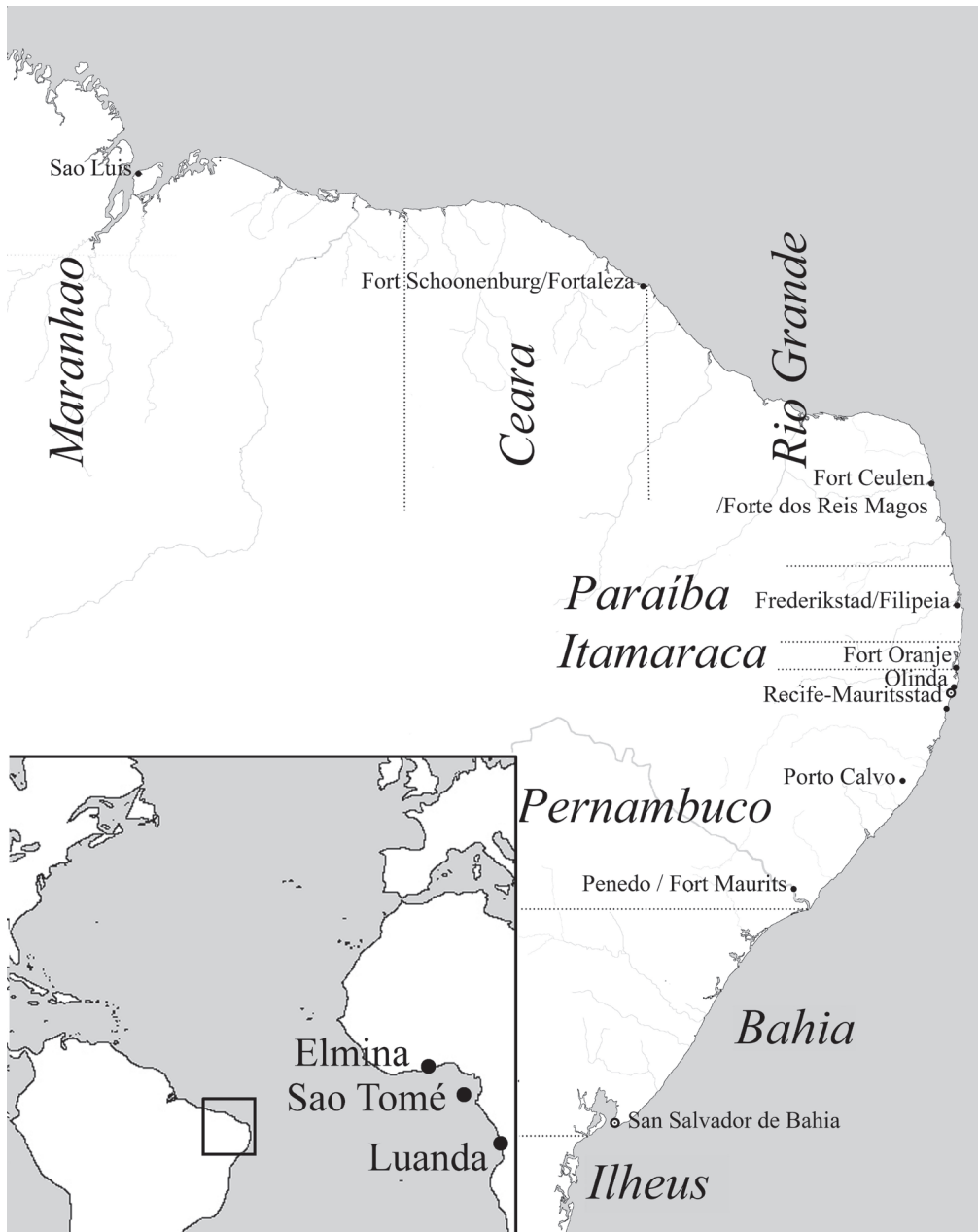
Inleiding	11
1. Een graaf van Nassau-Siegen	19
In het Staatse leger, 1621-1635	21
Het beleg van de Schenkenschans, 1635-1636	22
Hofleven in Den Haag	25
De bouw van het Mauritshuis	27
2. 'De conquesten van Brasil': de West-Indische Compagnie en Brazilië, 1621-1636	31
Portugees-Brazilië	38
De verovering en het verlies van Bahia, 1624-1625	44
Een nieuwe poging: Recife 1630	45
Problemen in Brazilië en in Nederland, 1632-1636	49
3. De benoeming van Johan Maurits tot gouverneur-generaal, 1634-1636	51
De benoeming van Johan Maurits, juli 1636	56
De keuze voor Johan Maurits	57
Het contract tussen de bewindhebbers en Johan Maurits	62
Naar Brazilië, 1636	65
4. Veldheer in Brazilië, 1637-1642	67
De verovering van Elmina door de WIC	70
De mislukte belegering van Salvador	72
Maranhão, Angola en Sao Tomé ingenomen, 1641	76
Logistieke problemen	79
De balans opgemaakt, zomer 1642	81
5. Bestuur en hofhouding	85
Het centrale bestuur	87
Johan Maurits in de Hoge en Secrete Raad	91
Lokaal bestuur: <i>câmaras en freguesias</i>	94
Controle over eigen personeel	95
Het hof van de graaf-gouverneur	96
Slavernij aan het hof	99
Het overspel van Henricus Torquinius	101

6. Gouverneur en bevolking, 1638-1644	105
De inheemse bevolking	107
Suikerheren en <i>lavradores</i>	111
Religie en bestuur	114
De landdag van 1640	118
Opstand en vleierij	120
 7 Suiker, slavernij en kaapvaart: de economie van de kolonie	 123
Suiker	124
Een Nederlandse moleneigenaar: Pieter Schiff en São Bras	130
Handel in mensen	132
Brazielhout	137
Belastingheffing: lokale inkomsten van het koloniaal bestuur	140
Import van voedsel en bouw materiaal	142
Kaapvaart: Recife als maritiem steunpunt	144
De economie van een slavensamenleving	145
 8. Het ontslag van de gouverneur, 1639-1644	 147
De affaire-Arciszewski	148
Verschillen in inzicht tussen bewindhebbers en gouverneur	154
De kosten van de hofhouding	159
Een graaf in smokkel	161
De bom barst	162
 9. Nasleep: opstand en verlies van Brazilië, 1642-1654	 167
Een vervanger voor Johan Maurits?	168
De opstand van de Portugezen	168
Het verlies van Brazilië	175
 10. De Duitse Braziliaan: Johan Maurits, 1644-1677	 181
Tussen Kleef en Den Haag	182
Bevelhebber tegen Münster	187
Het Rampjaar: van de Waterlinie naar Friesland	189
De Braziliaanse verzameling verspreid	194
De graven van de graaf	195
 Conclusie	 197
 Dankwoord	 203

Noten	205
Bronnen en literatuur	223
Register	235

Kaart 1: De Nederlands Republiek en het westen van het Duitse Rijk

Kaart 2: Brazilië

Inleiding

Op donderdag 3 oktober 1647, aan het einde van de ochtend, besloten de bewindhebbers van de West-Indische Compagnie (WIC) bijeengekomen in een vergadering van het Haags Besogne, om een beloning van 88 gulden uit te keren aan een van de jonge edellieden die aan het hof van Johan Maurits van Nassau-Siegen verkeerden. De jongeman in kwestie had namelijk de moeite genomen om exemplaren van een onlangs verschenen boek bij de verschillende kamers van de WIC langs te brengen.¹ De WIC-bewindhebbers vermeldden ook om welk boek het ging; het werk was 'genaempt *De beschrijvinge vande daden van Graeff Maurits in Brazil*'. Dit was een wat ingekorte versie van de eigenlijke titel van het werk in het Latijn: *Rerum per octennium in Brasilia et alibi nuper gestarum, sub praefectura illustrissimi Comitis I. Mauritii, Nassoviae, &c. Comitis, Nunc Vesaliae Gubernatoris & Equitatus Foederatorum Belgii Ordd. sub Auriaco Ductoris, Historia* (zie afbeelding 1). Vrij vertaald: *De werken gedurende acht jaar in Brazilië van Graaf Johan Maurits van Nassau-Siegen*, geschreven door Caspar van Baerle, die liever als Casparus Barlaeus door het leven ging.

Het boek was geschreven in opdracht van Johan Maurits, graaf van Nassau-Siegen, die in 1644 uit Brazilië was teruggekeerd. Hij was in de zomer van 1636 door de Heren XIX, het centrale bestuursorgaan van de WIC, aangesteld tot gouverneur-, admiraal- en kapitein-generaal van de bezittingen van de Compagnie in Brazilië. Na zijn terugkeer had hij Barlaeus de opdracht gegeven om een boek te schrijven over zijn daden en bestuur in de kolonie. Hiervoor had Barlaeus toegang gekregen tot het persoonlijk archief van Johan Maurits. De relatie tussen de schrijver en de opdrachtgever blijkt wel uit een brief die Johan Maurits in maart 1647 aan Barlaeus schreef, waarin hij de schrijver ervan probeerde te overtuigen dat de verovering van het fort Arguin in het tegenwoordige Mauritanië ook aan hem toegeschreven kon worden – wat niet het geval was. Verder schreef hij onder andere: 'Ick heb U. Ed[ele]s [brief] aengenaem ontfangen en met blijtschap daeruyt verstaen, dat het boeck veerdig is en mijn effegie van de vouwen verlost is.'² Die 'effegie' was een portret van Johan Maurits in vol ornaat: in het harnas met een helm naast hem op een tafeltje en een commandostaf in zijn rechterhand. Het boek had hetzelfde oogmerk als het portret: Johan Maurits laten zien zoals hij zichzelf graag zag. De *Rerum*, zoals het boek vaak in het kort genoemd wordt, zou een enorme impact hebben op de beeldvorming van de periode van Johan Maurits in Brazilië. Veel geschiedschrijvers maakten maar wat graag gebruik van het werk van Barlaeus, in het oorspronkelijke Latijn, in

Afbeelding 1: Schutblad van *Rerum per octennium in Brasilia*, Jan Brosterhuyzen (mogelijk), 1647

Bron: Rijksmuseum, objectnummer RP-P-2016-1791. Aan de onderkant is het monogram van Johan Maurits te zien – vergelijk met het brandmerk in afbeelding 17. Aan de linker- en rechterkant zijn de wapenschilden van de Braziliaanse Capitanias te zien, met in het midden van de afbeelding het wapen van de Hoge en Secrete Raad, vergelijk met afbeelding 15.

de Nederlandse vertaling van de jaren twintig van de twintigste eeuw of in de recente Engelse vertaling.³ Barlaeus verstond zijn opdracht goed: het boek beschrijft Johan Maurits als een beoendigd bestuurder en militair

die zich bekommerde om het lot van de kolonie onder zijn gezag en haar inwoners, met oog voor de gevoeligheden die de religieuze verschillen van die bevolking met zich meebrachten.

Maar hiermee geeft de *Rerum* een eenzijdig beeld van de Nederlandse kolonie in Brazilië onder het bestuur van Johan Maurits. Problemen in het bestuur, de moeizame bevoorrading van de soldaten en de steeds hoger oplopende spanningen tussen de bewindhebbers in Nederland en de gouverneur in Brazilië worden erin niet of nauwelijks genoemd. De toenemende chaos in het bestuur van de WIC, zowel in Nederland als in Brazilië, komt niet aan bod. Ook slavernij en het leven van in slavernij gehouden mensen wordt nauwelijks beschreven. Slavernij wordt wel genoemd, maar dan vooral in passages waarin het belang van slavenarbeid voor de kolonie aan de orde komt, en in passages over de omvang van de slaafgemaakte bevolking in Brazilië. Opvallend is een vermelding in het rapport van Johan Maurits aan de Staten-Generaal na zijn terugkeer in 1644. Hier maakt hij melding van de sterfte onder de slaafgemaakten op de overtocht van de Atlantische Oceaan. Van dit rapport bevindt zich ook een manuscriptversie in het archief van de Staten-Generaal. In het gedrukte rapport zoals het in de *Rerum per octennium* is opgenomen zijn de aantallen mensen die tijdens de overtocht stierven gelijk gehouden, maar is het totaal aantal vervoerde personen met een factor 10 vergroot. Hierdoor lijkt er sprake te zijn van een sterfte van 2,5 procent, in plaats van 25 procent in het oorspronkelijke rapport.⁴ Dit laat misschien zien dat er toch een zekere gevoeligheid rond het onderwerp bestond waar Barlaeus rekening mee te houden had.

De beeldvorming over Johan Maurits en zijn periode in Brazilië is verder bepaald door de productie van kunst aan het hof van Johan Maurits in Brazilië en daarna. Bij zijn vertrek in 1636 nam Johan Maurits een aantal jonge kunstenaars mee, van wie Albert Eckhout en Frans Post de bekendsten zijn, maar recent is ook beargumenteerd dat zeeschilder Abraham Willaerts meeging.⁵ Wetenschappers zoals de arts Willem Piso (1611-1678) en geograaf Georg Marckgraf verkeerden ook aan het hof, en hun onderzoek naar de Braziliaanse natuur zou nog eeuwenlang een standaardwerk blijven.⁶ Johan Maurits liet in Recife een aantal paleizen voor zichzelf bouwen en een nieuwe stad – Mauritsstad – aanleggen. Door dit alles is de relatief korte periode van het bestuur van Johan Maurits in Brazilië visueel bijzonder goed gedocumenteerd en is hij in de historische literatuur wel als ‘een verlicht vorst in de tropen’ beschreven.⁷ Johan Maurits wordt wel vereenzelvigd met de Nederlandse periode in Brazilië. In de recente literatuur ligt de nadruk daarom soms meer op ontwikkelingen in wat wel de *Dutch Atlantic* wordt

genoemd, of juist op de levens van de inwoners van de kolonie. Toch is een nieuwe studie naar de periode van Johan Maurits in Brazilië juist door de centrale rol die hij inneemt in de beeldvorming over de kolonie van groot belang. Door gebruik te maken van recente literatuur, nieuwe archiefvondsten en recent ontsloten archieven kan een vollediger beeld geschetst worden van de periode waarin Johan Maurits van Nassau-Siegen aan het hoofd stond van de belangrijkste Nederlandse kolonie in het Atlantisch gebied. Een nieuwe studie moet recht doen aan onderwerpen die eerder minder aandacht hebben gekregen, waarvan slavernij wel de meest in het oog springende is.

Recent onderzoek heeft bijvoorbeeld aangetoond dat Johan Maurits op verschillende manieren persoonlijk profiteerde van de handel in mensen, onder ander door slaven te smokkelen uit Portugees Cabo Verde.⁸ Deze smokkel, in samenwerking met Portugezen in Nederlands-Brazilië, werpt ook een ander licht op de relatie tussen Johan Maurits als gouverneur-generaal en de Portugese inwoners van de kolonie, en roept nieuwe vragen op.

Graaf en gouverneur kijkt opnieuw naar de ambtstermijn van Johan Maurits in Brazilië. Dit verhaal is opgebouwd rond de persoon van Johan Maurits. Maar dit is geen biografie: de relatie tussen de persoon Johan Maurits in zijn rol als bestuurder en militair bevelhebber, met aan de ene kant zijn opdrachtgevers in Nederland en aan de andere kant de koloniale samenleving in Brazilië, staat centraal. Wat voor invloed had Johan Maurits nu echt op de kolonie en hoe konden de verschillende groeperingen in de kolonie proberen hun belangen te behartigen aan het hof van de gouverneur-graaf? Hoe veranderde de relatie tot het WIC-bestuur in Nederland en welke rol speelde Johan Maurits in het verval van de WIC? Deze twee relaties, die met de bewindhebbers in Nederland en met de koloniale samenleving in Brazilië, waren bepalend voor de bestuursperiode van Johan Maurits. Door juist nader in te gaan op de interactie tussen gebeurtenissen in Brazilië en Nederland wil dit boek een nieuwe blik werpen op de ambtstermijn van Johan Maurits als gouverneur-generaal tussen 1636 en 1644.

Nederlands-Brazilië kan zich de afgelopen jaren opnieuw in de aandacht van historici en een breder publiek verheugen. In Nederland komt de aandacht voor het gebied de afgelopen eeuw steeds in vlagen. Na de verschijning van Hermann Wätjenns studie in 1921 kwam drie jaar later de Nederlandse vertaling van de *Rerum per octennium* uit.⁹ Samuel Pierre l'Honoré Naber was de drijvende kracht achter zowel deze bronnenuitgave als de uitgave in vier delen van de Leidse WIC-bewindhebber Johannes de Laets *Iaerlijck verhael* door de Linschoten-Vereeniging tussen 1931 en 1937.¹⁰ Tekenend voor de bredere aandacht waarin Johan Maurits zich ook kon verheugen was het